

Jouko Vahtola

Pyhäjoen historiaa sen nimissä

Pyhäjokisuun ja sen rannikon asuttivat 1300-luvulta lähtien lounaismaalaiset, etupäässä Ala-Satakunnasta tulleet uudisasukkaat. Heitä nousi jokea aina Oulaisiin asti. Yläjuoksulle Haapaveden, Kärämäen ja Pyhäjärven alueelle tuli 1500-luvulla yhtenä virtana savolaisia kaskiviljelijöitä. Kävi lopulta niin, että Pyhäjokilatvoilla tuli ahdasta, kaskimetsistä, niityistä ja kalavesistä oli pian puutetta. Niin kymmenet ellei sadatkin savolaiset jatkoivat matkaa pohjoisemmaksi. Sinne tulleista mm. neljä perhekuntaa *Väätäjiä* Säämingistä asuivat jokilatvoilla muutaman vuoden, saivat nimensä veroluetteloihin, mutta muuttivat eteenpäin Pudasjärvelle, Taivalkoskelle, Kuivaniemelle ja Tornionlaaksoon asti.

Pyhäjoen suulle ja alajuoksulle savolaisia ei vahvan läntisen asutuksen vuoksi juuri päässyt. Pirttikoskelle sai savolaisista kuitenkin *Paavo Halonen* 1570 perustetuksi *Halusen* talon ja *Olavi Asikkainen* 1587 Asikkalan. Molempien nimet pääsivät vielä koskienkin nimiin, siis *Asikkalankoski* ja *Halusenkoski*.

Pyhäjokisuun vanhimman asutuksen juuret menevät hyvinkin keskiajan puolelle, 1300- ja 1400-luvulle. Alueen *Pyhä*-nimet *Pyhäjoesta* ja *Pyhäjärvestä* alkaen ovat ainakin tältä ajalta elleivät ole jo vanhempia eräajan nimiä. Suomen runsaiden *Pyhä*-nimien synnyn taustana ovat useimmin uskomukselliset tekijät tai vanhojen pyyntialueiden rajojen kulku. Pyhäjoen nimessä yhtyvät molemmat perusteet.

Helaakoski

Alajuoksun Pirttikosken kylässä oli vanhimman veroluettelon mukaan vuonna 1548 kolme taloa: *Helakoski* eli *Helaakoski*, *Pirttikoski* ja *Prami*. *Pirttikosken* rannalla lienee ollut aikoinaan jonkinlainen kalapirtti. *Pramin* nimi on kansanomaisen kutsumanimi taloa omistaneen *Abraham Olavinpojan* ristimänimestä – siis *Abrahami* > *Abrami* > *Prami*.

Nimen *Helakoski* paikallinen murremuoto lienee jo varhain ollut *Helaakoski*. Nimittäin rinnasteisesti on Kala- ja Pyhäjokilaakson kansankielessä esimerkiksi sanasta *helatorstai* käytetty muotoa *helaatorstai*; ja helluntaiaamusta on käytetty ilmausta *hela-* tai *hela-aamu*. Samaa *hela-*sanamuotoa on käytetty laajasti Satakunnassa ja Hämeessä. *Hela-*alkuisia paikannimiä on runsaasti varsinkin Satakunnassa, ja yleensä ne liittyvät kallioihin, vuoriin tai muihin paikkoihin, missä on

poltettu helatorstaina tai helluntaina *helaavalkeita*, pyhiä tulia pahojen voimien karkottamiseksi ja hyvän vuodentulon varmistamiseksi. Sana *hela* tulee sanasta *helka*, sen genetiivimuodosta *helan*, ja sen merkitys on pyhä. Sanan *helka* lähtökohtana on muinaisruotsin sana *haelghi* 'pyhä'. Käsite *helka* ja *hela* liittyy tunnetusti esimerkiksi Sääksmäen Ritvalan *helkajuhlaan*, sen kristillisiin menoihin, joissa laulettiin kristillisiä kalevalamittaisia ns. *helkavirsiä*.

Nimi *Hela-* tai *Helaakoski* liittyy näin alkuperältään vanhaan länsisuomalaiseen, erityisesti hämäläis-satakuntalaiseen kulttuuripiiriin. Vahvat viitteet ovat näin siitä, että juuri sieltä tulleet asukkaat ovat nimen synnyn takana. *Helatorstai* oli vanhan kansan kristillisistä juhlista kaikkein pyhin juhla, jolloin ei vähäisintäkään työtä sallittu tehtävän. Edes mylly ei omin nokkineen saanut pyöriä vaan se pysäytettiin helatorstaina. Nimien *Hela-*, *Helaakosken* yhdistämistä sanaan *hela*, *hela* merkityksessä 'pyhä' on pidettävä todennäköisenä. Kysymys oli siis kristilliseen uskomuskulttuuriin liittyvästä ilmiöstä pahojen voimien torjumiseksi ja hyvien voimien manaamiseksi. Herää myös kysymys, liittyykö nimi ehkä Pyhäjokilaakson muuhun, poikkeuksellisen vahvaan uskomusnimistöön, alkaen itsestään *Pyhä-*nimistöä.

Hiidet

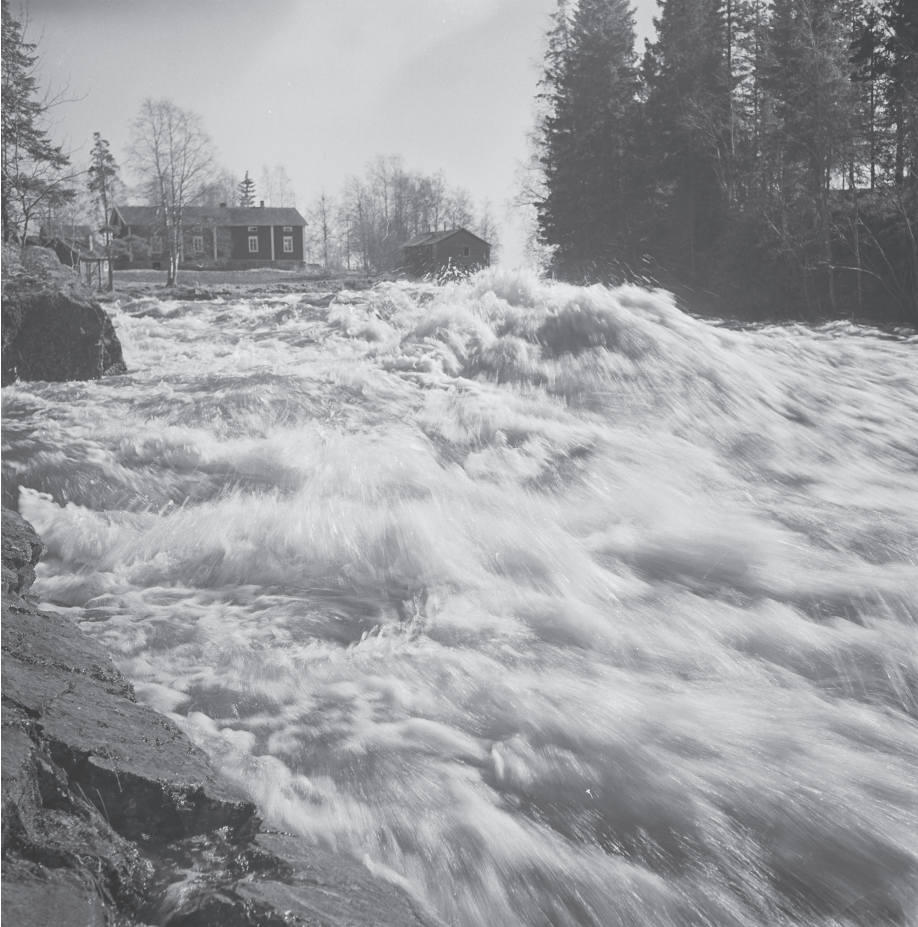
Kymmenkunta kilometriä Helaakoskelta ylöspäin oli ja on Merijärvellä Pyhäjoen väkevin koski, *Pyhäkoski*. Koski on ollut varsinkin tulvan aikana vaarallisen vuolas kulkijoille. Nimi liittyy kaiketi kosken kunnioittamiseen, lepyttämiseen, ehkä uhraamiseenkin koskessa olevan pahan, ihmiselle vihamielisen voiman kesyttämiseksi. Koko Pyhäjoki lienee saanut nimensä ja alkunsa juuri Pyhäkoskesta.

Siihen liittyvät myös seudun *Hiisi-*nimet: *Hiitola* ja *Hiitolanoja* sekä *Hiidenlinna*. Entisajan taikauskoiset ihmiset ajattelivat Hiiden tai Hiidenväen asustavan seudulla maan alla. *Hiisi* ajateltiin yliluonnolliseksi jättiläiseksi tai pahaksi voimaksi tai hengeksi, paholaiseksi ja piruksi, joka teki ihmisille kaikennäköisiä pahojaan ja onnettomuuksia. Hiisi saattoi asustaa myös vedessä ja vetää ihmisiä veden syvyyksiin.

Erityisen vihainen *hiisi* oli naisille, etenkin odottaville naisille. Usein *Pyhä-* ja *Hiisi-*nimiin liittyy *Nais-* tai *Naisten-*alkuisia nimiä, jotka viittaavat siihen, että naisten oli tuolloin poistuttava veneestä "hiisivaaran" vuoksi, ja heillä oli mahdollisuus tulla taas veneeseen, kun hiidestä ei ollut enää vaaraa. Sattuma ei ole, että Pyhäjoesakin Pyhäkosken alla on *Naistenkoski*. Naistenkoskessa on ollut suuri kallio nimeltään *Venäjänkallio*. Se viitanee tarinaan, jonka mukaan "vihavenäläisten" vene olisi tuhoretkellä törmännyt kallioon ja kaatunut.

Entisajan ihmisten lujasta uskosta yliluonnollisiin voimiin ei ole täällä juuri muuta tietoa kuin mainittu paikannimistö. Niiden synnyllä on joka tapauksessa ollut omat perusteensa. Ehkäpä *Helaakosken* nimi on liittynyt sellaisiin jo kristinuskoon perustuviin toimenpiteisiin, joilla on pyritty – ehkä *helaavalkeita* polttamalla – torjumaan

yläjuoksulla asustavien pahojen voimien, hiisien vaikutusta ja jopa hiisien pelättyä muuttoa alajuoksulle. Nämä uskomukset ja niihin liittyvä toiminta palautuvat vähintään keskiajalle, aikoihin jolloin alajuoksun asutus syntyi.

Pyhäjoki tulvii Pyhäkoskessa Merijärvellä. Valok. Pekka Kyytinen 1952. Museovirasto finna-kokoelma.

Pähkinäsaaren rauhan raja

Pyhäjokeen liittyy vielä keskeinen Ruotsin-Suomen valtakunnan historian kysymys. Se on vuonna 1323 solmitun Pähkinäsaaren rauhan rajan kulku pohjoiselta osaltaan. Pähkinäsaareissa solmittiin tuolloin Ruotsin ja Venäjän välisen pitkän sotajakson

päätteeksi rauha, jossa sovittiin ensi kerran kirjallisesti niiden välinen rajalinja. Raja alkoi Karjalan kannaksen Rajajoelta ja tuli poikki Suomen ”pohjoiseen mereen”. Yleinen käsitys on ollut, ettei se vielä tässä vaiheessa kulkenut Jäämereen vaan tuli Pohjanlahteen siihen laskevan joen suulle. Mutta se, oliko tuo joki Pattijoki, Kalajoki, Lestijoki vai Pyhäjoki, on ollut kiistojen aihe. Itse olen ehdottomasti Pyhäjoen takana, sillä vahvimmat todisteet puoltavat rajajokena nimenomaan Pyhäjokea.

Tärkeimpiä todisteita on Novgorodin ja sen alaisten venäläisten s.o. karjalaisten vaatimus, joka esitettiin pohjalaisten valituksessa vuonna 1490 Ruotsin valtaneuvostolle. Valitettiin siitä, miten Novgorod oli jo 80 vuoden ajan tehnyt hävitysretkiä Pohjanmaalle, vaatinut pohjalaisia alamaisikseen ja maksamaan heille veroja. Valituskirjeessä sanotaan:

Kun he meitä näin piinaavat, niin he sanovat, että meidän asumamme maa kuuluu heille, ja tahtovat pakottaa meidät suorittamaan heille vuotuista veroa kolme valkonahkaa jokaiselta mieheltä ja puolet Kemijoesta ja kaikki maakunnan lohjoet aina Pyhäjoki-nimiselle joelle saakka, joka on Saloisten pitäjässä. Sen ulkopuolella on kivi, jonka nimi on Hanhikivi, sitä he kutsuvat rajakseen, ja sieltä suoraan yli meren länsipuolelle Bjureklubbeen, joka on Skellefteån pitäjässä. Jne.

Tälle karjalaisten säilyttämälle tiedolle on annettava suuri painoarvo. Muita todisteita Pyhäjoen puolesta on erityisesti se, että Karjalasta johti – kuten Kustaa Vilkuna aikoinaan todisti – käyttökelpoinen venetie Pohjanlahdelle niin, että loppumatka tultiin Pyhäjokea pitkin. Tämä venetie oli olemassa, se oli pitkälle 1800-luvulle vielä savolaisten käytössä rannikon kauppapaikoille kuten Kokkolaan. Tärkeä todiste rajasta on se, että hämäläisten eräalueet ulottuivat pohjoisessa vielä 1500-luvulla juuri Pyhäjoelle ja Pyhäjärvelle saakka. Tästä on muistona Pyhäjokilaaksossa vanha perimätieto, jonka mukaan kun jotakin tapahtui oikein vanhaan aikaan, sen sanottiin tapahtuneen ”Hollolan aikaan”.

Vielä vuonna 1550 Hämeen jämsäläiset ja savolaiset uudisasukkaat riitelivät eräomistuksista Pyhäjärvellä. Karjalaiset ja Novgorod puretuivat vahvasti Pohjois-Pohjanmaan rannikolle Oulujoelta Kemijoelle ja verottivat alueen asukkaita. Josakinhan karjalaisten ja hämäläisten eräalueet tulivat vastakkain, eikä voi olla juuri muuta vaihtoehtoa kuin Pyhäjoen linja.

Näin nimi *Pyhäjoki* saattaa olla alun perin muistuma hämäläisten ja karjalaisien eräomistusten käytön rajasta. Sanalla *pyhä* merkittiin muinoin intressirajoja ja muistutettiin niiden koskemattomuudesta. Tämä perinteinen rajakäytäntö antoi mitä ilmeisimmin aiheen vetää myös vanhin Ruotsin ja Venäjän välinen raja pohjoisessa Pyhäjokeen. Näin Pyhäjoen asema ”*pyhänä jokena*” rajajoen merkityksessä vahvistui.

Mielenkiintoisena todisteena esitän, miten arvokkaita majavayhdyskuntia oli pohjoisessa pohjoisesta käsin katsottuna Pyhäjokilaaksoa myöten, mitä osoittavat *Majava*-alkuiset paikannimet. On uskottavaa, että karjalaiset halusivat majavien asuma-alueet omalle puolelle rajaa ja ehkä ne jaettiin hämäläisten kanssa. Majava oli nimittäin ilveksen ohella entisajan arvokkain turkis. Niinpä kun Pähkinäsaaren rajasta sovittiin Kannaksella, sikäläiset majavayhdyskunnat määriteltiin yksityiskohtaisesti ja ne sovittiin yhteisomistukseen. Ja vielä Pyhäjokisuun eteläpuolella on Pohjanlahden rannikon vahvin ja selvin *Raja*-alkuinen paikannimistö, mm. *Rajaoja* ja *Rajaniemi*.

Käsitykseni mukaan on uskottavinta, että Pyhäjoki on Pähkinäsaaren rauhan rajajoki pohjoisessa. Tätä kantaa edustivat aikanaan myös professorit Kustaa Vilkuna ja Kyösti Julku. Muiden vaihtoehtojen puolesta ei löydy lähellekään sellaisia vahvoja perusteita kuin Pyhäjoen puolesta. Jännittävä yhteensattuma on se, että venäläisin voimin rakennetaan nyt atomivoimalaitosta Pyhäjokisuulle Hanhikiven maisemiin.

Lähdekirjallisuutta

- Anttonen, Veikko, *Ihmisen ja maan rajat. 'Pyhä' kulttuurisena kategoriana*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 946. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1996.
- Julku, Kyösti, *Suomen itärajan synty*. Studia Historica Septentrionalia 10. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, Rovaniemi 1987.
- Koski, Mauno, *Itämerensuomalaisten kielten hiisi-sanue. Semanttinen tutkimus 1–2*. Turku 1967, 1970.
- Matinolli, Eero, *Suur-Pyhäjoen historia. Vanhimmista ajoista 1860-luvulle*. Suur-Pyhäjoen historiatoimikunta, Kokkola 1969.
- Suomalainen paikannimikirja*. Toim. Sirkka Paikkala et al. Karttakeskus / Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 2007.
- Vahtola, Jouko, ”Majava pohjoisen varhaishistoriassa”. *Ei kiveäkään kääntämättä. Juhlakirja Pentti Koivuselle*. Tornio 2009.
- Vahtola, Jouko, *Onomastinen metodi Suomen varhaishistorian tutkimuksessa*. Turun Historiallinen Arkisto 41. Turun Historiallinen Yhdistys, Turku 1986.
- Vahtola, Jouko, ”Pohjois-Pohjanmaan rannikon asutuksen synty”. *Suomen varhaishistoria*. Studia Historica Septentrionalia 21. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, Rovaniemi 1992.
- Vahtola, Jouko, *Suomen historia. Kivikaudesta 2000-luvulle*. Uudistettu painos. Otava, Helsinki 2017.

Vahtola, Jouko, *Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus.* Studia Historica Septentrionalia 3. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, Rovaniemi 1980.